

DE EEUW VAN GISÈLE

ANNET MOOIJ BIJ DE BEZIGE BIJ

Dag in dag uit

Annet Mooij
De eeuw van Gisèle
Mythe en werkelijkheid van een kunstenares

2018

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Dit boek kwam tot stand met financiële steun van het Nederlands Letterenfonds, het Prins Bernhard Cultuurfonds, het Amsterdams Fonds voor de Kunst en het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

AE amsterdams
fonds voor de
kunst

FONDS Bijzondere
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

Copyright © 2018 Annet Mooij

Omslagontwerp Marry van Baar

Illustratie voorplat *Gisèle van Waterschoot van der Gracht* (1935) door
Joep Nicolas (Castrum Peregrini Amsterdam. Foto Arend Velsink).

Foto achterplat Archief Castrum Peregrini Amsterdam

Foto auteur Michiel van Nieuwkerk

Vormgeving binnenwerk CeevanWee, Amsterdam

Druk Bariet Ten Brink, Meppel

ISBN 978 94 031 1850 5

NUR 320/641

debezigebij.nl

Inhoud

Inleiding 7

1. *Wortels* 15

Een huwelijk op stand

2. *Een nomadisch begin* 24

Naar Amerika ♦ Een wereld van gisteren ♦ Langeafstandsliefde ♦
Walter ♦ Laatste etappe

3. *Op zoek naar een bestemming* 52

Hainfeld revisited ♦ Liaison dangereuse ♦ Parijs ♦ Nieuwe vrijheid ♦
Verdwaald in Limburg ♦ Een Amerikaanse leerschool

4. *Nieuwe werelden* 92

Alles wordt anders ♦ Aan het werk ♦ Parallele levens ♦ De dreiging
nadert ♦ Een vertrek... ♦ ...en een ontmoeting

5. *Een Duitse erfenis* 127

‘One day...’ ♦ Adviezen ♦ Aristocraten van de geest ♦ De jongens-
pedagoog ♦ Doctrines ♦ 8 juli 1942

6. *Ondergronds op driehoog* 159

Liefde in tijden van oorlog ♦ Binnenwereld ♦ Buitenstaander ♦
Atelierbezoek ♦ Afscheid ♦ Gothein en de gevolgen ♦
Hoogspanning ♦ Revisies

7. *'Der grausame Friede'* 205

Bevrijd ♦ Weerzien en aanzien in Amerika ♦ Hegra en Beustra ♦
Bedreigingen ♦ Het verbond ♦ De breuk ♦ Hoe verder? ♦
Wolfgangs keuze

8. *De reiger en het waterhoentje* 252

401 en 502 ♦ Geheime liefde ♦ CP in drievoud ♦ De jongens en de
meisjes ♦ Een nieuw begin ♦ Getrouwd ♦ In huis – van huis

9. *De Griekse jaren* 298

De vlaggen halfstok ♦ Alleen verder ♦ Natura Artis Magistra ♦
Ondertussen in Amsterdam ♦ Een gulzige omgeving ♦ Eros ♦
Zelfpresentatie ♦ Verdrijving

10. *Een eiland in de lucht* 346

Londens intermezzo ♦ Persoon en werk ♦ Gescheiden sferen ♦
In de lift ♦ Nieuwe missie ♦ 'Ben ik er nog?'

Epiloog 383

Overzicht exposities 393

Verantwoording en dank 395

Illustratieverantwoording 400

Aantekeningen 401

Bronnen en literatuur 433

Personenregister 442

Inleiding

Zou zij nog hebben geleefd, dan had Gisèle d'Ailly-van Waterschoot van der Gracht alles in het werk gesteld om te voorkomen dat deze biografie het licht zou zien. Ze kon daarin ver gaan. Bij een haar onwelgevallige publicatie die in 2005 verscheen, had ze de volledige oplage van het betreffende boek, waarin twee bladzijden aan haar waren gewijd, wel willen opkopen om op die manier de distributie ervan te verhinderen. Daarvoor was ze te laat, maar haar interventie leidde er wel toe dat onmiddellijk een tweede druk uitkwam waaruit de voor haar aanstootgevende passages waren verwijderd.

Op zich sprak het idee dat er over haar een biografie geschreven zou worden Gisèle wel aan. Ze rekende daar misschien zelfs wel een beetje op. De laatste periode van haar leven besteedde ze aan de ordening van haar kolossale archief, zodat anderen er na haar dood hun weg in zouden kunnen vinden. Maar de biografie die zij voor ogen had, zou dan wel het verhaal moeten vertellen dat zijzelf ook altijd aan de wereld presenteerde, het verhaal van een sprookjesleven.

Dat verhaal is ijzersterk en aansprekend, en zo overtuigend neergezet dat de verleiding vaak groot is er klakkeloos in mee te gaan. Om te beginnen zou Gisèle zelf als personage niet misstaan in een sprookjesachtige vertelling. Ze was een bijzondere verschijning met een enorme uitstraling. Waar zij ook kwam, met haar tengere, meisjesachtige gestalte en opvallende vogelkop was ze altijd het middel-

punt van het gezelschap. In elke ruimte en in elk gezelschap zoog ze de aandacht naar zich toe. Ze was niet snel vertrouwelijk in de omgang en had in haar overvolle sociale leven maar enkele echte intimi, maar veel van haar gespreksgenoten gaf ze het gevoel juist met hen een speciaal contact en een bijzondere band te hebben, al was het maar voor even. Een korte ontmoeting met Gisèle maakte op veel mensen al een onuitwisbare indruk.

Door de vele wonderlijke tegenstrijdigheden die ze in zich verenigde en de sterk uiteenlopende werelden die ze vertegenwoordigde, bleef ze een raadselachtig wezen, waar niemand snel op uitgekeken raakte. Gisèle leefde vrij en onafhankelijk maar was ook ten diepste met anderen verbonden. Ze bleef, met ups en downs, levenslang trouw aan het strenge katholicisme dat ze van haar ouders meekreeg, maar hield er bij tijden een levensstijl op na die daar op geen enkele manier mee te verenigen viel. Ze groeide op met huispersoneel en zilveren bestek, maar beleefde haar gelukkigste momenten in een verlaten Grieks kloostertje zonder elektriciteit en stromend water. Ze schonk miljoenen weg, maar kon bij een duur uitvallen kopje koffie opeens de hakken in het zand zetten.

In de prachtige, lichte ruimte van haar atelier, dat uitkijkt over de daken van de Amsterdamse binnenstad, omringde ze zich de laatste dertig jaar van haar leven met haar vele gekoesterde bezittingen: haar schilderijen, haar kunstboeken, de foto's van dierbaren, familiesouvenirs. Op de brede vensterbanken lag haar verzameling kleinnoden uitgestald, de stenen en schelpen, wervels en botten, veren en blaadjes die ze in diverse delen van de wereld bijeen had geraapt. Gisèle bewaarde alles wat haar dierbaar was, en dat was veel. Bijna elk souvenir was voor haar met betekenis geladen, achter elk voorwerp school wel een verhaal of anekdote. Oud en frêle, maar nog kwiek en met de oogopslag van een ondeugend jong meisje, leidde ze nieuwe bezoekers rond in haar atelier, zo nu en dan stilstaand bij iets uit haar collectie om de geschiedenis ervan uit de doeken te doen. Gisèle beschikte over een uitgebreid repertoire van beeldende verhalen ter illustratie van een lang en fascinerend leven.

Was Gisèle als karakter al *larger than life*, ook haar persoonlijke geschiedenis bevat ingrediënten van een sprookjesachtige allure.

Als dochter van een Amsterdamse patriciër en een Oostenrijkse barones leidde zij een kleurrijk en tot de verbeelding sprekend leven. Een deel van haar jeugd bracht ze door op het reusachtige kasteel van haar moeders familie, in de afgebladderde glitterwereld van de Oostenrijkse adel. Ze groeide op in verschillende landen, woonde tussen de indianen in het Wilde Westen van Amerika, ging voor haar kunstopleiding naar Parijs, maakte deel uit van interessante kunstenaarsmilieus en verrijkte haar leven met vele vriendschappen en liefdes. Zeer aansprekend is ook de moedige rol die Gisèle gespeeld heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog, toen zij met gevaar voor eigen leven haar kleine bovenwoning aan de Amsterdamse Herengracht openstelde voor de Duitse dichter Wolfgang Frommel en twee van zijn jonge Joodse vrienden. Mede dankzij haar werd het leven van deze jongens gered.

Onder druk van de extreme omstandigheden kwam op de kleine etage een gemeenschap van onderduikers en geregelde bezoekers tot ontwikkeling waarin werd gelezen, gedicht en getekend. De Duitse poëzie en de Europese cultuurgeschiedenis vormden het geestelijk voedsel waarmee men deze moeilijke jaren niet alleen grotendeels ongeschonden, maar ook onderling zeer hecht verbonden wist door te komen. Na de oorlog bleef deze vriendengroep bestaan. Ze bleef een baken in Gisèles leven. Er kwamen een woongemeenschap, een literair tijdschrift en een uitgeverij uit voort, die zij tot het einde van haar leven onderdak verleende in het hoekhuis aan de Herengracht, dat ze in de naoorlogse jaren in zijn geheel had weten te bemachtigen.

Tot op de dag van vandaag ligt heel dit boeiende, eeuwomspannende leven opgeslagen in dit Amsterdamse grachtenpand. Wie het bezoekt, betreedt een tijdcapsule. De kleine onderduiketage lijkt rechtstreeks uit de jaren veertig de eenentwintigste eeuw in te zijn gekatapulteerd en maakt een onaangeraakte indruk. Een verdieping hoger bevindt zich de oude salon met zijn donkere meubilair en zijn hoge uitzicht over de grachten, waar Gisèle na haar huwelijk met de oud-burgemeester van Amsterdam Arnold d'Ailly haar gasten ontving. De ruimte ruikt intussen wat stoffig, maar ligt er verder bij alsof de voormalige bewoners slechts even de deur uit zijn. Alles ademt

er nog de sfeer van de jaren vijftig. Gisèles oude atelier is inmiddels leeggeruimd, maar ook daar is de oude sfeer intact gebleven. Er worden nu bijeenkomsten gehouden door de culturele stichting die Gisèles nalatenschap beheert. Het geheel is van een grote imponeerende kracht. Er is vrijwel geen bezoeker die niet wordt geraakt door het bijzondere leven dat in deze omgeving met zoveel zorg wordt geconserveerd.

Er valt veel voor te zeggen om het leven van Gisèle een door haarzelf vervaardigd kunstwerk te noemen. Volgens sommigen van haar naaste vrienden is dit zelfs haar grootste en belangrijkste schepping geweest, imposanter dan haar schilderkunst. Beide kwamen tot stand volgens de kunstopvatting waarmee ze opgroeide en waarvan ze nooit echt los zou komen: kunst moet mooi zijn. Op haar doeken is zelden iets te zien van strijd of conflict. Je ziet er nauwelijks duistere krachten of gevoelens in werkzaam, haar werk is gestileerd en afgerond. Dezelfde polijsting onderging ook de voorstelling van haar eigen leven. Ook daarin is geen plaats voor conflict of teleurstelling, wroeging of eenzaamheid. Die bleven in het donker gehuld, werden weggeretoucheerd of overgeschilderd.

Wat Gisèle op deze manier deed, is wat iedereen tot op zekere hoogte doet: een verhaal creëren dat de werkelijkheid zin en betekenis geeft. Maar Gisèles onconventionele leven en haar veelkantige persoonlijkheid stelden haar in staat er iets bijzonders van te maken, een verhaal dat niet alleen haarzelf gelukkiger maakte, maar dat ook anderen wist en weet te inspireren. Tegelijk was zij wel een erg fanatieke regisseur van haar eigen leven. Ze kneedde zo consequent en met zoveel overtuiging haar eigen werkelijkheid dat de vraag rijst waar zij deze mentale strategie voor nodig had. Waar kwam die onbedwingbare behoefte aan mooi maken vandaan?

Wie daar iets over aan de weet wil komen, begint al spoedig te krabben aan het gladde oppervlak. En ja, dan komt daaronder een complexere werkelijkheid tevoorschijn, die Gisèle zelf altijd voor het oog van de wereld verborgen trachtte te houden. Dat is precies de reden dat deze biografie haar niet zou hebben behaagd. De blootlegging en benoeming van kwesties die ze zelf uit haar levensverhaal had weggewerkt, wekten haar woede en ontsteltenis. Maar het is

niet de taak van de biograaf de gevoeligheden van zijn of haar onderwerp uit de weg te gaan. Dat heb ik dan ook niet gedaan. Het kunstwerk van Gisèles leven heb ik niet alleen willen beschrijven, maar vooral willen bevragen en onderzoeken. Hoe kwam het tot stand? Wat werd erdoor aan het oog onttrokken? Welk effect had het op omstanders en toeschouwers? En hoe verhoudt het zich tot de werkelijkheid?

Het is daarbij niet mijn doel om te ontmaskeren of op de een of andere manier bedrog aan te tonen. Eerder wil ik op deze manier licht werpen op het meest bijzondere aspect van Gisèles persoonlijkheid: haar vermogen uit een complexe en lang niet altijd fraaie werkelijkheid een betekenisvol en aansprekend verhaal te scheppen.

Ik ontmoette Gisèle voor het eerst toen ze negenennegentig was. Ze was bijna volslagen doof en in haar hoofd schemerde het al geruime tijd, zodat een echt gesprek niet meer mogelijk was. De communicatie was voornamelijk tactiel, maar zo nu en dan, als haar iets niet zinde of als haar aandacht door iets werd getrokken, konden haar ogen oplichten en schalde haar harde, nasale stem opeens door de ruimte als een misthoorn door de nevel. In een bijrol kon zij zich nu eenmaal moeilijk schikken. Op 11 september 2012 vierde ze haar honderdste verjaardag in het souterrain van haar huis aan de Herengracht, een happening met vrienden, familie, bekenden en een toespraak van de burgemeester van de stad waar ze al zeventig jaar woonde. Het was haar laatste openbare optreden. In mei 2013 overleed ze.

In de eeuw die Gisèles leven omspande, veranderde het aanzien van de wereld drastisch, maar haar leven is geen typisch voorbeeld van een leven waarin de tijden zich weerspiegelen. Zij had bovendien zelf geen gevoel voor zoiets als de 'tijdgeest'. Kranten, radio en later televisie interesseerden haar nagenoeg niet, van haar stemrecht maakte ze nooit gebruik. In haar bestaan bleef de realiteit van politiek, wereldgebeuren en maatschappelijk leven bijna steeds op afstand. De Duitse bezetting vormt hierop de grote uitzondering. De gevolgen daarvan drongen diep in haar persoonlijk leven door.

Dit boek volgt voornamelijk twee rode draden in Gisèles leven.

De eerste is die van haar kunst. Gisèle liet een kunstzinnig oeuvre na dat eigenzinnig is, persoonlijk en divers. Zij maakte met gebrandschilderd glas en wandtapijten aanvankelijk naam in de toegepaste kunst, maar toen de financiële omstandigheden het toelieten, stapte ze over op het vrije schilderen, wat ze tot op hoge leeftijd bleef doen. Het kunstenaarschap was voor Gisèle van levensbelang, al kwamen roeping en ambitie op dit vlak een stuk later dan ze achteraf zelf geloofde. Van bescheidenheid had ze geen last: ze stond vrijwel kritiekloos tegenover haar eigen werk en kon daar nauwelijks hiërarchie in aanbrengen, in haar eigen ogen was bijna alles even mooi. In de buitenwereld werd er strenger geoordeeld. Gisèle was in de naoorlogse kunstwereld een marginale figuur. Naast de klassieke biografische vraag naar de relatie tussen leven en werk is in haar geval daarom ook de vraag interessant waarom de gehoopte erkenning uitbleef. Had dat alleen te maken met de kwaliteit van haar werk of zijn daar ook andere oorzaken voor aan te wijzen?

Het tweede grote thema vormt Gisèles relatie tot Castrum Peregrini. Deze naam – de burcht van de pelgrim – werd gekozen als schuilnaam van de onderduikgemeenschap en bleef na de oorlog in gebruik ter aanduiding van de vriendengroep, het tijdschrift en het uitgevershuis die hieruit voortkwamen. Spil van dit geheel vormde de al genoemde Wolfgang Frommel. Gisèles kennismaking met hem in 1939 kun je gerust *schicksalbestimmend* noemen. Het gezamenlijk leven met hem en zijn schare jonge vrienden en de magie van vriendschap en dichtkunst die hen onder Duitse bezetting had beschermd, behoren tot de meest aansprekende onderdelen van haar sprookjesleven. De belangrijke plaats die Castrum in haar leven innam, wordt weerspiegeld in dit boek, dat naast het persoonlijk levensverhaal van Gisèle ook de werdegang vertelt van de gemeenschap waaraan zij haar lot had verbonden.

Frommel was een goeroe-achtige figuur. Met zijn Castrum Peregrini probeerde hij in Amsterdam een alternatieve leefvorm te stichten in navolging en in de geest van de Duitse dichter Stefan George. Frommel bezat een groot vermogen bij jonge mensen de juiste snaar te raken en hen te begeistere voor een leven buiten de gebaande maatschappelijke paden. Het uitgebreide vriendennet-

werk dat uit dit project voortkwam, is altijd schuilgegaan achter een façade van gecultiveerde geheimzinnigheid. Ik heb geprobeerd daarachter te kijken, waardoor niet alleen nieuw licht geworpen wordt op het leven in de pelgrimsburcht, maar ook ruimte ontstaat voor nieuwe en soms ongemakkelijke vragen naar de betrekkingen tussen Gisèle en Castrum Peregrini. Hoe mooi was die dichterswereld eigenlijk en wat had zij te zoeken in deze niet bepaald vrouw-vriendelijke mannengemeenschap?

Een beter geconserveerd en gedocumenteerd leven dan dat van Gisèle d'Ailly is nauwelijks denkbaar. Naarmate ze ouder werd kreeg de archiefkoorts steeds meer vat op haar. Bij haar dood liet ze naast haar schilderijen en tekeningen een pakhuis vol papieren na. De ooit lege atelierruimte was er langzamerhand door overwoekerd geraakt: archiefkasten met familiedocumenten en foto's uit alle periodes van haar leven, planken met de gesorteerde brieven van meer dan vijfhonderd correspondenten, ordners met reisverslagen, bureaulades met aantekeningen, gesorteerd en ongesorteerd, stapels mappen met opschriften: 'Important notes about my life', 'Ungeordnete Souvenirs', 'Notes on painters and poets' of raadselachtiger: 'To be or not to be', 'What machines can do'. En tussendoor de briefjes, overal briefjes: to-dolijstjes, herinneringsflarden en geheugensteuntjes, invallen en aforismen, gedachten en gedichten, instructies aan zichzelf en anderen.

Dat er van deze doolhof ook een soort routebeschrijving voorhanden was, is te danken aan het werk van de germanist Leo van Santen, die vanaf 1986 vrijwel elke zaterdag Gisèle bezocht om haar te helpen met het ordenen, inventariseren en toegankelijk maken van haar papierwinkel. Gisèle dicteerde aan hem de inhoud van al haar oude agenda's, waarin ze niet alleen afspraken en gebeurtenissen noteerde, maar ook dagboekachtige notities bijhield. Het feit dat dit materiaal hierdoor digitaal beschikbaar en doorzoekbaar was, was uiteraard een zegen.

Gisèles uitpuilende privéarchief is het resultaat van haar jarenlange strijd tegen oprukkende vergeetachtigheid en dreigende vergetelheid. Tegelijk is het ook een zelfopgericht monument van ie-

mand die als een cerberus waakte over haar eigen beeldvorming. Enig wantrouwen is daarom op zijn plaats. Zo was het een tijdrovende maar nuttige exercitie om de inhoud van haar agenda's zoals ze die aan Van Santen dicteerde te vergelijken met de originele agenda's, die gelukkig eveneens bewaard zijn gebleven. Dat leverde interessante aanvullingen op en inzicht in de manier waarop Gisèle zelf haar biografie opschoonde. Een vergelijkbare blik achter de schermen biedt een aantal intrigerende kladbrieven. Ook zij tonen een kant van de werkelijkheid die tot nu toe buiten beeld is gebleven.

Hoe omvangrijk het ook is, ook in Gisèles archief bleken enkele gaten te zitten. Door plundering van het familiekaasteel in Oostenrijk en brand in haar Limburgse atelier is bijvoorbeeld veel materiaal over haar jeugd verloren gegaan. In haar latere jaren wordt vooral de onzinnige overvloed een probleem. Uit de zee van kerstkaarten, verjaarswensen en vakantiegroeten valt maar weinig van waarde op te diepen. Snoeien was hier het enige devies. Velen van haar tientallen vrienden, bekenden en dierbare contacten zullen op de volgende pagina's vergeefs naar hun naam zoeken. Volledigheid zou slechts een dikker boek hebben opgeleverd, geen scherper beeld.

HOOFDSTUK 1

Wortels

Afkomst en opvoeding spelen in elk leven een bepalende rol. Lang niet altijd een positieve, maar Gisèle was in dit opzicht bijzonder tevreden. Zij had een sterk ontwikkeld familiegevoel en koesterde zich in haar milieu als in een behaaglijke bontjas. Dat warme gevoel van verwantschap gold niet alleen haar ouders. Kennis over en affiniteit met grootouders en verre voorouders werden haar al van jongs af aan bijgebracht, zoals in de hogere kringen waarin zij ter wereld kwam eerder regel dan uitzondering was. Gisèle was daar gevoelig voor. Zij omarmde haar voorgeschiedenis, vooral de Oostenrijkse kant, die ze van moederszijde meekreeg. Wie haar als persoon wil begrijpen, kan dan ook onmogelijk om haar familiegeschiedenis heen.

Die geschiedenis begint in het uiterste zuidoosten van Oostenrijk, niet ver van de Hongaarse grens, waar het berglandschap overgaat in een brede vallei, het dal van de rivier de Raab. Daar, op het laagstgelegen stuk, niet ver van het dorpje Feldbach in de Oostenrijkse deelstaat Steiermark, ligt een grote vierkante burcht: Schloss Hainfeld. Het fortachtige uiterlijk en de stevige, wat hogere torens op de vier hoekpunten verraden de oorspronkelijk defensieve functies van het bouwwerk. Uitnodigend kun je de aanblik niet noemen.

De vroegste vermelding van de aanwezigheid van een vestingwerk op deze plaats stamt uit de dertiende eeuw. Het daaruit voortgekomen Hainfeld geldt als de grootste waterburcht in de omgeving. Slechts één poort geeft toegang tot de binnenhof, een grote

vierkante ruimte die aan alle zijden door een dubbele bogengalerij wordt begrensd. Alleen de barokke façade van de ingebouwde slotkapel vormt in de noordvleugel een onderbreking van de gaanderijen. In de slanke toren van de kapel met zijn uivormige spits bereikt kasteel Hainfeld zijn hoogste punt.

Begin achttiende eeuw kwam Hainfeld in het bezit van de familie Von Purgstall, een machtige en rijke tak van de Steiermarkse adel, voor wie het kasteel eerder bijgebouw dan hoofdkwartier was. De familie beschikte reeds over het nabijgelegen en nog veel imposantere slot Riegersburg. Gebouwd op een langwerpige rots die zich als een kolossaal schip uit de omringende vlakte verheft, domineert dit kasteel de wijde omtrek.

Meer dan een eeuw bleven Hainfeld en de Riegersburg in gemeenschappelijke handen. Gottfried Wenzel Graf von Purgstall en zijn echtgenote, de Schotse Jane Anne Cranstoun, waren de laatsten die zich dubbeleigenaar mochten noemen. Maar Gottfried werd niet oud en tot overmaat van ramp stierf een aantal jaren later ook zijn enige nakomeling, een zoon, nog geen negentien jaar en kinderloos. De Riegersburg verviel vervolgens aan de rechtmatige erfgenamen, die het doorverkochten aan de vorst van Liechtenstein. De van oorsprong Schotse douairière verschanste zich op Hainfeld. Over de omstandigheden waaronder Jane Anne, inmiddels Johanna Anna Gräfin von Purgstall, met een schare personeel in de geïsoleerde en verarmde uithoek van Oostenrijk haar laatste dagen sleet, zijn we wonderwel goed ingelicht doordat de populaire reisschrijver Basil Hall in de winter van 1834-1835 een halfjaar bij haar te gast was. Hall, een voormalig marineofficier met boeken op zijn naam over reizen in China, Latijns-Amerika en de Verenigde Staten, was net als de gravin van Schotse afkomst. Hun gedeelde verleden in Edinburgh was ook de reden voor haar uitnodiging. In *Schloss Hainfeld; or a Winter in Lower Styria* (1836) doet Hall verslag van de, naar zou blijken, laatste maanden van zijn vereenzaamde, al jaren aan bed gekluisterde, maar geestelijk nog altijd zeer heldere gastvrouw. Begin 1835 blies zij in Halls bijzijn haar laatste adem uit, waarmee, zo schrijft hij, ‘the noble family of Purgstall, once so numerous and so renowned in Austria, became extinct’.

Met het geslacht Purgstall was het inderdaad gedaan, maar tegen het verdwijnen van de naam had de gravin haar maatregelen genomen. Zij liet Hainfeld na aan de geleerde Joseph von Hammer, een dierbare familievriend, en verbond daaraan één voorwaarde: dat de erfgenaam zijn naam en wapen met die van Purgstall zou verenigen. Aldus geschiedde. Van hogerhand werd toestemming verleend voor de samenvoeging van naam en wapen en werd Joseph bovendien de titel *Freiherr* (baron) toegekend. Zo werd Joseph Freiherr Hammer-Purgstall (1774-1856) de nieuwe eigenaar van Hainfeld en ontstond de schakel die de hoofdpersoon van dit boek met kasteel Hainfeld verbindt. De eerste Hammer-Purgstall was de betovergrootvader van Gisèle.

Gisèle legde op latere leeftijd een grote belangstelling aan de dag voor de geschiedenis van Hainfelds vroegere bewoners. Biologisch gezien stamde zij niet eens af van de Purgstalls, maar ook hun wederwaardigheden interesseerden haar, of het nu ging om hun rol in de heksenprocessen in het oude Feldbach of om de vriendschap die Jane Anne Cranstoun in haar Edinburghse tijd had onderhouden met de jeugdige Walter Scott. Ze las hun brieven en verdiepte zich in hun geschiedenis. Maar meest van al gold haar belangstelling toch degene die haar eigen familie aan Hainfeld verbond: Joseph Freiherr Hammer-Purgstall, kortweg 'de oriëntalist'. Want de oriëntalistiek was het vakgebied waarvan hij in Oostenrijk de grondslag legde en waarmee hij grote faam verwierf.

Als Joseph von Hammer studeerde de latere baron Arabisch, Turks en Perzisch met het oog op een loopbaan in diplomatieke dienst. Die kwam echter nauwelijks van de grond, waarna hij terugkeerde naar Wenen. Daar kreeg hij een functie als raadsheer en tolk aan het hof, een werkkring die hem voldoende gelegenheid liet voor verdere studie van de geschiedenis, literatuur en poëzie van het Osmaanse rijk. Daaruit vloeide een onwaarschijnlijke stroom publicaties voort. Hammer stichtte en beheerde het tijdschrift *Fundgruben des Orients* (1809-1818), het eerste aan de oriëntalistiek gewijde tijdschrift in Europa, stelde bloemlezingen samen en vertaalde tal van boeken uit het Arabisch, Perzisch en Turks. Zo tekende hij voor de eerste complete vertaling in een westerse taal van het verzameld

werk van de veertiende-eeuwse Perzische dichter en mysticus Hafiz: *Der Diwan des Mohammed Schemsed-Din Hafis* (1812-1813). Goethe kreeg deze vertaling onder ogen en liet zich erdoor inspireren tot zijn eigen lyrische gedichtencyclus *West-östlicher Divan* (1819).

Naast alle vertalingen publiceerde Hammer een tiendelig overzicht van de geschiedenis van het Osmaanse rijk, gevolgd door een vierdelige serie over de Osmaanse dichtkunst en een zevendelige geschiedenis van de Arabische literatuur. Gezien deze fenomenale productie is het misschien niet verwonderlijk dat hij door collega-wetenschappers wel eens werd beticht van slordigheid en oppervlakkigheid, maar daar heeft zijn reputatie niet onder geleden. Hammer-Purgstall, zoals hij dus na 1835 heette, werd vanwege zijn pionierswerk overladen met binnen- en buitenlandse eerbewijzen. In 1847 wist hij keizerlijke toestemming te krijgen voor de oprichting van de Oostenrijkse Academie van Wetenschappen, waarvan hij zelf de eerste president werd.

Hoewel Hammer-Purgstall meestal in Wenen verbleef, heeft hij in Hainfeld duidelijk zijn sporen nagelaten, in de eerste plaats waar het gaat om de inrichting en de bijzondere inhoud van de bibliotheek, maar zijn hand is ook te herkennen in de Arabische welkomstspreuk boven de toegangspoort en in de twee sterk oosters aandoende marmeren cenotafen in de slotkapel, één gewijd aan zijn moeder en zijn echtgenote en één aan de laatste gravin Von Purgstall, aan wie hij het slot te danken had.

Een huwelijk op stand

Omwille van de beknoptheid slaan we na de oriëntalist een generatie over, om uit te komen bij zijn kleinzoon: Arthur Freiherr Hammer-Purgstall, een jurist en talenwonder, net als zijn grootvader, die naar verluidt tien talen beheerste. Tevens was Arthur actief als amateurdichter en was hij een verdienstelijk beeldhouwer. Hij trouwde met Gisela Gräfin Vetter von der Lilie en dat mag voor deze derde-generatiebaron gerust een opwaarts huwelijk worden genoemd: de oudadellijke familie Vetter von der Lilie maakte deel uit van de

kringen rond het Habsburgse hof en behoorde tot de bestuurlijke elite.

Het stel kreeg drie kinderen: Josephine (1881), Heinz (1884) en Paula (1890). Als consul voor de Oostenrijk-Hongaarse dubbelmonarchie was Arthur Hammer-Purgstall werkzaam in Rusland en vanaf het eind van de jaren negentig in Nederland. De oudste dochter, Josephine, bleef na haar vaders benoeming in Nederland in eerste instantie achter in Oostenrijk om daar haar schooljaar af te maken. In Graz was een van de vele nonnenscholen gevestigd die zijn voortgekomen uit de Franse kloosterorde La Société du Sacré-Coeur de Jésus. In de loop van de negentiende eeuw stichtten zusters van deze orde verspreid over de wereld een netwerk van tientallen instellingen, zowel pensionaten als dagscholen, bedoeld om katholieke meisjes van gegoeden huize een op christelijke waarden gebaseerde opleiding te geven. Alles draaide daarin uiteraard om de katholieke geloofsbeginzelen, maar de instellingen van het Sacré Coeur stonden ook bekend om hun degelijke onderwijs.

In de zomer van 1898 was het voltallige gezin Hammer-Purgstall bijeen in Nederland, waar Josephine kennismakte met Mies van Waterschoot van der Gracht, een leerlinge van het Sacré Coeur in Bennebroek. Samen met haar moeder bracht Josephine vervolgens een bezoek aan het familiehuis van de Van Waterschoots, een statig zeventiende-eeuws koopmanshuis met een wit zandstenen gevel, gelegen aan de Amsterdamse Herengracht. Kennelijk klikte het tussen de meisjes, want na dit eerste bezoek werd de jonge freule – Josephine was bijna zeventien – een paar dagen uitgenodigd in de vakantievilla in Wijk aan Zee. Daar ontmoette ze Mies' oudere broer Willem, haar toekomstige echtgenoot. Josephine en Willem troffen elkaar opnieuw op 7 september, toen Josephine voor de feestelijkheden ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina wederom aan de Herengracht te gast was. Zoals bij veel grachtenpanden was op nummer 280 speciaal voor de gelegenheid een tijdelijk balkon aangebouwd om de voorbijtrekkende historische optocht goed te kunnen zien. Hun beider vaders waren een dag eerder bij de inhuldigingsceremonie in de Nieuwe Kerk aanwezig geweest, Van Waterschoot van der Gracht als gemeente-

raadslid, Hammer-Purgstall als consul van de dubbelmonarchie.

Daarna was het tijd om terug te keren. Op weg naar Oostenrijk bereikte Josephine het nieuws van de moord op keizerin Elisabeth. De echtgenote van keizer Frans Jozef, beter bekend onder haar bijnaam Sisi, werd op 10 september in Genève doodgestoken, een gebeurtenis die overal, en zeker in Josephines omgeving, diepe indruk maakte. Voor Josephine zelf was dit sterfgeval de aanleiding om voor de eerste keer rouwkleiding te dragen. Niet dat ze het slachtoffer persoonlijk kende, maar zo heel ver was ze ook weer niet van haar verwijderd: slechts één handdruk, of in dit geval is het waarschijnlijk beter te spreken van één reverence. De Hongaarse gravin Irma Sztáray, de hofdame die de keizerin op het fatale moment vergezelde, was een verre nicht van Josephines moeder. Van haar zou Josephine het verhaal van Elisabeths laatste momenten uit de eerste hand te horen krijgen.

De rouwkleiding was nog maar nauwelijks afgelegd of er arriveerde in Oostenrijk al een eerste brief van Willem. De inhoud daarvan en een opgestuurde pasteltekening charmeerden haar. De volgende zomer was Josephine opnieuw in Nederland en leerden zij en Willem elkaar beter kennen, waarna het paar zich in Wijk aan Zee verloofde.

Net als Josephine was Willem het oudste kind in het gezin. Behalve de al genoemde zus Mies had hij ook nog twee jongere broers, Jan en Joop. Willem was in 1873 geboren in een aanzienlijke Amsterdamse katholieke familie, een typische representant van de katholieke elite die zich na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 in de hoofdstad had gevormd. Zijn vader, mr. W.S.J. (Walther) van Waterschoot van der Gracht was als advocaat en notaris een vooraanstaand man in de stad, die ook als bestuurder in het katholieke verenigingsleven en de liefdadigheid bekendheid genoot. Op latere leeftijd werd hij politiek actief als lid van de gemeenteraad van Amsterdam en de Provinciale Staten van Noord-Holland. In 1904 trad hij toe tot de Eerste Kamer namens de Algemeene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen, de voorloper van de Rooms-Katholieke Staatspartij.

Willems moeder, jonkvrouw M.C.A.J. (Maria) van der Does de Willebois, was afkomstig uit een Bossche notabelfamilie van conservatief katholieke snit, stevig geworteld in politiek en bestuur. Haar vader was rechter en Tweede Kamerlid, haar oom schopte het tot minister van Buitenlandse Zaken en haar broer was meer dan dertig jaar burgemeester van Den Bosch.

Anders dan de Van der Does de Willebois was de familie Van Waterschoot van der Gracht niet geadeld. Men beriep zich wel op een adellijke afkomst, maar slaagde er niet in die erkend te krijgen. De eerste pogingen daartoe stamden al van enige tijd terug. In 1810 had de Schiedamse geneesheer Jacobus van Waterschoot het recht gekregen zijn achternaam uit te breiden met de toevoeging 'van der Gracht'. Hij was in het bezit van een verklaring waaruit bleek dat hij afstamde van het Belgische adellijke geslacht Van der Gracht, met als bekendste telg de geestelijke Idesbald van der Gracht, die in de twaalfde eeuw als abt van het klooster Ten Duinen stierf in een geur van heiligheid. Eind negentiende eeuw zou hij door de paus zalig worden verklaard.

De naamsverlenging was een begin, maar stelde Jacobus nog niet tevreden. Hij diende bij koning Lodewijk Napoleon een verzoek in tot erkenning van de adellijke titel waar hij recht op meende te hebben, die van baron. De dagen van Lodewijk Napoleon waren echter geteld; na de inlijving bij Frankrijk werd het verzoek naar Parijs doorgezonden, waarna er niets meer van vernomen werd. Onder koning Willem I probeerde Jacobus het opnieuw, maar omdat de oorspronkelijke verklaring waaruit de adellijke afstamming zou moeten blijken in Parijs was zoekgeraakt, werd zijn verzoek afgewezen wegens gebrek aan bewijs.

In 1900, kort na de verloving van Willem en Josephine, deed een oom van Willem een derde poging tot erkenning. Ook die liep op niets uit, volgens Willem omdat hij het onhandig aanpakte. Nu het Rode Boekje definitief te hoog gegrepen leek, was het wellicht een schrale troost dat het geslacht Van Waterschoot van der Gracht in 1912 wel werd opgenomen in *Nederland's Patriciaat*, het zogenaamde Blauwe Boekje. Dat de familie deftig was, werd daarmee in elk geval erkend.

Zijn schooljaren had Willem doorgebracht op het gymnasium, eerst in Amsterdam en vervolgens aan het Sint Willibrord College in Katwijk, een door jezuiten geleid jongensinternaat voor de katholieke elite. Daar was al gebleken dat hij graag en goed tekende, een talent dat hij van zijn moeder had geërfd. Van zijn zus Mies is het verhaal afkomstig dat hij dit na zijn eindexamen eigenlijk verder had willen ontwikkelen, maar op dringend verzoek van zijn vader eerst een rechtenstudie ging doen, zoals het een oudste zoon uit zijn familie betaamde. Daarna kon hij zich dan alsnog bekwamen in een vak naar keuze. Veel moeite met die studie lijkt Willem niet gehad te hebben. Hij rondde haar af met de dissertatie *Staatsbemoeiing ten behoeve der zoetwatervisscherij*, waarop hij in 1899, vlak voor zijn verloving, cum laude promoveerde.

Daarna volgde inderdaad een tweede studie, maar een schildersopleiding werd het niet. Eerder had hij tijdens een verblijf op een jezuïetencollege in Engeland deelgenomen aan geologische excursies. Die waren hem goed bevallen en Willem kende zichzelf voldoende om te weten dat hij te avontuurlijk en te rusteloos was aangelegd voor een gewone kantoorbaan. Zo werd geologie en mijnbouwkunde het vak van zijn keuze, een relatief nieuw vakgebied, dat hij in Duitsland ging studeren, aan de Bergakademie in het Saksische Freiberg, bij Dresden.

Nog tijdens deze tweede studie werd hij echtgenoot en vader. Op 22 mei 1901 traden Willem Anton Joseph Maria van Waterschoot van der Gracht en Josephine Rudolphine Ferdinandine Gisella Maria Freiin Hammer-Purgstall in de Steiermarkse hoofdstad Graz met elkaar in het huwelijk. Hij achtentwintig, zij negentien jaar oud. Wat Amsterdams patriciaat en Oostenrijkse adel verbond was een liefde die geschraagd werd door een gedeelde levensbeschouwing, met als belangrijkste ingrediënten een krachtig standsbesef en een niet minder krachtige katholieke geloofsovertuiging.

Afkomst en godsdienst, die twee elementen kleurden het milieu waarin Gisèle ter wereld zou komen. Zij groeide op in een gezin waarin de zelfbewuste overtuiging heerste dat daarin twee belangrijke familielijnen werden voortgezet. Die aanzienlijke afkomst bracht vele vanzelfsprekende voorrechten met zich mee, maar ook

de verplichting de naam en de eer van de familie hoog te houden. De kinderen Van Waterschoot van der Gracht mochten nooit vergeten waar ze vandaan kwamen. Even bepalend voor de gezinscultuur was het feit dat beide ouders diepgelovige katholieken waren. Hun wereld was geworteld in het toenmalige katholicisme, dat met zijn vertoon van vroomheid, zijn reinheidscultus, zijn intense geloofsbeleving en zijn zondebesef het leven tot in de verste uithoeken doordrenkte. Die door en door katholieke traditie en mentaliteit waar zowel Willem als Josephine een representant van was, bestaan niet meer en zijn zelfs voor hedendaagse rooms-katholieken nog maar moeilijk voorstelbaar. Ze zijn in de jaren zestig voorgoed uit Nederland verdwenen.

Tijdens hun huwelijksreis door Italië werd het jonge paar op privéaudiëntie ontvangen door paus Leo XIII. Hij zegende de trouwringen en benoemde Willem tot Erekamerheer met Kap en Degen, de hoogst mogelijke onderscheiding voor katholieke leken die niet van adel waren. De Erekamerheren vormden een select gezelschap van voornamelijk katholieken: kamerleden, burgemeesters, bankiers, grote ondernemers als Brenninkmeijer, Dreesmann en De Gruyter. Ook Willems vader was drager van de eretitel.

De pasgehuwden vestigden zich in Freiberg en werden in het voorjaar van 1902 verblijd met de geboorte van een gezonde zoon, Ides, vernoemd naar de familieheilige, de zalige Idesbald. Een tweede zoon, Arthur, vernoemd naar zijn Oostenrijkse grootvader, werd eind 1903 in Amsterdam geboren, kort nadat zijn ouders naar Nederland waren teruggekeerd. Na een lange aanloop kon Willem, inmiddels ook cum laude afgestudeerd als mijnningenieur en geoloog, als mr. dr. ir. W.A.J.M. van Waterschoot van der Gracht aan zijn werkzame leven beginnen.

HOOFDSTUK 2

Een nomadisch begin

Willem van Waterschoot van der Gracht begon zijn loopbaan als secretaris van de Mijnraad. Kort daarop werd hij tot lid van dit adviescollege benoemd en belast met het ontwerp van een nieuw mijnreglement. Nog voordat dit in 1906 was voltooid, werd hij tevens benoemd tot directeur van de Rijksopsporing van Delfstoffen, een dienst die twee jaar eerder was opgericht vanuit de behoefte de in Nederland aanwezige delfstoffen verder te ontginnen. Veel was daar nog niet van terechtgekomen, maar Van Waterschoot pakte het delfstoffenonderzoek serieus aan. De ontdekking van steenkoollagen in de Peel was zijn eerste belangrijke succes. Hier bleek al direct wat hem ook in zijn latere loopbaan goed van pas zou komen: zijn talent met weinig geologische gegevens de aanwezigheid van delfstoffen (steenkool, olie, gas) goed te voorspellen. De publicatie van *The deeper geology of the Netherlands and adjacent regions* (1909), een synthese van enkele jaren onderzoek, vestigde zijn naam als een buitengewoon begaafd wetenschapper en geoloog.

Terwijl Willems carrière voorspoedig van start ging, woonde het gezin aan de Cremerweg in Den Haag, aan de rand van de Scheveningse Bosjes. Daar vond ook de definitieve gezinsuitbreiding plaats, eerst met een derde zoon, Walter, en op 11 september 1912 volgde als sluitstuk nog een zeer gewenste dochter: Marie Gisele Madeleine Josephine, de latere Gisèle. Strand en zee vormden voor een belangrijk deel het decor van de eerste jaren van haar leven. Niet alleen lag het huis aan de Cremerweg daar vlakbij, in de Haagse